

A RETORIKA LELKE

ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA

A retorika ismeretében jobban megérthetjük és kritikusan szemlélhetjük korunk hirdetéseit, kereskedelmi reklámjait, politikai üzeneteit, beszédeit, vitáit, satíráit, ironikus és kétértelmű műveit. (...) Az európai uniós vizsgán sok szinkrontolmácsunk megbukott, mert nem mondatról mondatra kellett fordítaniuk, ahogy megszokták, hanem egyszerre egy ötperces szöveget. (...) Bármily jól beszél is egy ember, ha erkölcstelen, Quintilianus megtagadja tőle a szónok nevet.

A retorika lelke az érvelés; a stílus pedig a retorika szíve.

Az érvelésről lesz tehát szó, de csak a leglényegéről.

Két célunk van: egyrészt bemutatni a retorika tartalmát, érvelésének jellegzetességét, másrészt felhívni a figyelmet arra, hogy a retorika ismerete nélkülözhetetlen a szövegértő olvasáshoz és a fogalmazáshoz.

Mindenekelőtt azt kell tisztáznunk, miért kapcsoltuk össze a szövegértő olvasást és a retorikát. Az ok egyszerű: ha egy szöveget retorikai szabályok szerint hoztak létre, akkor megértéséhez szükség van a retorikai szabályok ismeretére. A *Corbett–Connors*-féle retorikában olvashatjuk ennek a tételnek a kifejtését. A retorika eredetileg szintetikus művészet/mesterség, építkező, komponáló. Ám jobb olvasókká tehet minket. Az újkritika (*new criticism*) írói – *Cleanth Brooks* és *Robert Penn Warren* – a retorikai elveket alkalmazták a poétikai szövegek szoros olvasásához (*close reading*). *Mortimer Adler How to Read a Book* című könyvében retorikai technikákat alkalmaz az ismeretközlő és az érvelő próza olvasásában. *Wayne C. Booth The Rhetoric of Fiction* című könyvében szintén retorikai alapon magyarázza az elbeszélés és a regény narratívájának a formáit.¹

Nálunk *Babits Mihály* volt az, aki meglátta és hangsúlyozta a retorika mindent átfogó jellegét, vagyis a gondolkodás és a beszéd, az olvasás és az írás egységét Irodalmi nevelés című esszéjében, melyet fogarasi diákjainak írt 1909-ben. A stilisztikáról és a retorikáról elmélkedik, „arról a két stúdiumról, melyet a klasszikus ókor egynek tekintett, és egy néven retorikának nevezett. Egy stúdium ez most is, csakhogy két oldala van: gondolataink összegyűjtése és kifejezése. Egy oldalról gondolkodni, más oldalról beszélni tanít, a szó legtágabb értelmében. Az olvasás is gondolkodás, az írás is beszéd.”²

Az természetes, hogy az ókori művek értelmezéséhez ismerni kell az antik retorika szabályrendszerét, „mert az ókori alkotók műveiket gyakran az antik retorika esztétikai mércéi szerint írták”³, a retorika mércéi azonban a mai napig él-

nek, szükség van ismeretükre. A retorika ismeretében jobban megérthetjük és kritikusan szemlélhetjük korunk hirdetéseit, kereskedelmi reklámjait, politikai üzeneteit, beszédeit, vitáit, szatíráit, ironikus és kétértelmű műveit. Olyan területen is szükség van retorikai ismeretekre, ahol nem is gondolnánk: az európai uniós vizsgán sok szinkrontolmácsunk megbukott, mert nem mondatról mondatra kellett fordítaniuk, ahogy megszokták, hanem egyszerre egy ötperces szöveget (*Somos Edit* PhD-hallgatóm szíves közlése). A szövegértő olvasást mérő, az angol-szász országokban kifejlesztett tesztek az ottani eleven retorikai gyakorlat alapján készítik, tehát gyakorlati okok is igénylik a szövegértő olvasás és a retorika összekapcsolását. A tankönyvi szövegekben erősebben kellene érvényesülniük a retorikai szabályoknak, mint bárhol másutt; következésképpen a tankönyvi szövegek elemzésében is érvényesíteni kellene a retorikai szempontokat.

Természetesen, a tanításban nem szabad szétválasztani a szövegértő olvasást és a szövegalkotást, ahogy ezt sokan hangsúlyozzák, bár nem biztos, hogy ez az egy-egyben való gondolkodás érvényesül a mai iskolai gyakorlatban.⁴

1. *Roland Barthes* egy emberöltővel ezelőtt egy 1964–65-ben tartott retorikai szemináriumán kijelentette, hogy a retorika „a reneszánsz óta haldoklik, s három évszázada halálhírét keltik, de még nem bizonyos, hogy halott”⁵. Hogy a retorikának esze ágában sincs haldokolni, bizonyítja a korabeli, vagyis az 1945 utáni és az egészen friss, retorikai tárgyú tanulmányok és kézikönyvek sora.⁶ Egészen bizonyosan más következtetésre jutott volna *Barthes*, ha megismerkedett volna a korabeli angolszász retorikai művekkel – maga írja, hogy csak francia művekre támaszkodik a klasszikusokon kívül –, a retorika ugyanis a 20. század második felében reneszánszát éli. Azért fontos *Barthes* könnyelmű kijelentését szóvá tenni, mert tanulmánya kötelező olvasmány egyetemünkön (tehát némi kritikával kell kezelni), és mert nálunk is sokan vannak, akik úgy tekintenek a retorikára, mint valamiféle kihalt dinoszauruszra, vagy pedig teljesen félreértelmezik tartalmát, s művelését nem szorgalmazzák, egyetemi programokból kihagyják (legutóbb a dékánok szavazták le a bolognai tantervben). Ez a negatív viszonyulás a legújabb külföldi – s tegyük hozzá: hazai – szakirodalom nem ismeréséből származik.

A híres, a maga korában nálunk is idézett 19. századi dublini logikus-retorikus, *Richard Whately* írja, hogy vannak olyan diszciplínák, melyek az évszázadok során sokat változtak – ilyenek a természettudományok –, ám vannak olyanok, melyeknek teljes rendszerük megvolt az antikvitásban, ilyen a filozófia és a retorika.⁷ Ez a tény indokolja, hogy ma is foglalkozunk az antik retorikával, ma is érvényesek megállapításai. A retorika érvényességét a mai szerzők többek között azzal is szokták bizonyítani és hangsúlyozni, hogy a régi retorikai rendszerhez mai példákat idéznek, ezt teszi a *Corbett–Connors*-féle amerikai retorika is, például az érvforrásokat többek között *Martin Luther King* beszédein szemlélteti. Elvi kérdés,

hogy a példák idézésében nem lehet megkerülni a jelent, még akkor sem, ha olykor vitákat válthat ki. Minden valamire való hazai retorika aktuális beszédeket idézett, az 1849 utáni retorikák főleg *Kölcseyt* (akkor *Kossuthot* tilos volt idézni), az 1868 utániak *Kossuthot*, *Deákot*, *Prohászktát*, az *Alszegehy–Sík-féle Apponyit*, a pártállami időszak retorikái *Lenint*, *Marosánt*, a 2004-es *Retorika* többek között *Orbán*t, *Mádl*t, *Jókai Annát*.

Az antikvitásból örökölt, komplex retorika a 20. század második felében részterületeire bomlott. Ez azt jelenti, hogy a modern retorikai irányzatok egy-egy részproblémát helyeznek a középpontba: a jelentést, az etikai értéket, az okok (motívumok) kutatását, az érvelést, a stílust, s vannak olyan irányzatok is, melyek a retorikát műelemző módszerként, illetőleg fogalmazástanításként értelmezik. Ezekről az irányzatokról áttekintést nyújt *Adamik Tamás*,⁸ hangsúlyozva, hogy ezek az irányzatok egységesülni látszanak. *Barthes* ezt írja: „a régi nem azt jelenti, hogy ma léteznék egy új retorika; a régi retorika inkább úgy áll szemben az újjal, hogy talán még nem zárult le: a világot hihetetlen mértékben itatja át a régi retorika”⁹. Nincsen újretorika vagy neoretorika – bármily tetszetősen hangzik is a szó –, nem is használja ezt a fogalmat a külföldi szakirodalom (*Barthes* a Kr.u. 2–4. századi retorikát nevezi újretorikának). Az azonban kétségtelen tény, hogy a retorika számos egyéb tudománnyal érintkezik – az irodalom- és nyelvtudománnyal, a filozófiával, az etikával, a logikával, a jogtudománnyal –, s ebben a vonatkozásban a hangsúlyok mindig mások: az antik retorika grammatikai alapú volt, a brit lélektani természetű, napjaink retorikája a szociológiához, pontosabban szólva a szociálpszichológiához áll közel.¹⁰ (*Barthes* szerint a nyelvtan előbb keletkezett, mint a retorika. A tények nem ezt mondják, hiszen az első nyelvtan a Kr.e. 2. századból való, viszont retorikáról, szónokversenyekről már az *Iliászban* szó van. A retorikai gyakorlat nagyon régi, az első retorikák pedig a Kr.e. 5. században keletkeztek.¹¹)

A sokféle irányzat közül számunkra most azok a fontosak, amelyek az argumentációt helyezik a középpontba (*Toulmin*, 1958; *Perelman*, 1958, 1982; *Corbett–Connors*, 1965, 1999), mégpedig a retorikai argumentációt, mely a hallgatóság figyelembevételével működik. Úgy tűnik fel, hogy az új argumentációs irányzatokban – olykor más hangsúlyokkal – tovább él *Arisztotelész* érveléstana; nem tévedünk, ha az új érveléstant arisztotelészianusnak mondjuk. *Barthes* is felteszi a kérdést: „Az összes retorika (amennyiben *Platóntól* eltekintünk) arisztotelészianus volna? Minden kétséget kizáróan igen: a klasszikus kézikönyveket tápláló valamennyi didaktikus elem *Arisztotelésztől* való”¹². *Arisztotelész* érveléstana pedig a hallgatóság szempontját veszi figyelembe, a hallgatóságot, melynek fontosságát olyannyira hangsúlyozzák a modern retorikai érvelésben.

Arisztotelész Retorikája tömör és vázlatos, mintha előadásainak kivonata volna, mindig hagy értelmezni valót az utókorra. A súlypontot az érvelésre helyezi, a be-

széd szerkezetében két részt lát fontosnak, a tételt és a bizonyítást, az élokúció kisebb helyet kap benne.¹³ Ezt írja rögtön retorikája második bekezdésében: „...egyedül a bizonyítások tartoznak a rétorikához; a többi csak kiegészítés”. A retorika története folyamán azután előtérbe kerül korszakonként az élokúció, az ékesszólás (ennek több oka és korszaka van, általában *Peter Ramus* heves logikaellenességét szokták említeni, valamint retorikájának nagy hatását¹⁴), ezért viselte sok retorika az ékesszólástan címet.

Különösképpen nálunk fontos a retorikai érveléssel foglalkozni, mivel erre nagyon is okot ad a hazai retorikatörténet alakulása.¹⁵ Hazánkban a retorikai szakirodalom a kezdetektől megvolt, erről tanúskodik a 12. századból fennmaradt esztergomi diákjegyzet, mely a *Rhetorica ad Herennium* 4. könyvének másolata.¹⁶ Ettől kezdve a retorika az évszázadok folyamán mindig része az oktatásnak. Kivirágása a 19. század második fele: ekkor születnek meg a körültekintő összefoglalások (Szeberényi Lajos: *Politikai szónoklat-tan*, 1849; Szvorényi József: *Ékesszólástan*, 1851; Laky Demeter: *Ékesszólástan*, 1864; Acsay Ferenc: *A prózai műfajok elmélete*, 1889), s az 1868-as népoktatási törvény és a retorika iskolai bevezetése után kitérő tankönyveket írtak. A tankönyvekben az érvelés azonban egyre kisebb helyet kap. 1938-ban megszűnt a retorika iskolai tanítása, majd a 2000. évi kerettanterv vezette be újra. A felsőoktatásban az utóbbi években előre törni látszik, bár nem mindenütt tanítják.

A retorika tartalmának értelmezésével gondok vannak. A tanárok nagy része a beszédműveléssel azonosítja a retorikát, illetőleg a beszédművelésre korlátozza még ma is,¹⁷ s ennek a leszűkítésnek megvan az oka: a pártállami korszak retorikáiban – érthető okokból – nemigen kapott helyet az érvelés. A retorika felélesztésén sokan fáradoztak a 20. század utolsó negyedében, a névsor gazdag és tekintélyes: *Grétsy László*, *Fischer Sándor*, *Vigh Árpád*, *Deme László*, *Gáspári László*, *Wacha Imre*, *Bencze Lóránt*. Legalább három probléma azonban mindenképpen megmaradt: a klasszikus források ismerete elhalványult, következésképpen felszaporodtak a másod- és többedkézből vett idézetek a szakirodalomban; a 20. század második felében külföldön kibontakozott irodalom nem épült be a köztudatba; az érvelés pedig nem került vissza kellő súllyal a retorikába. Ezenkívül tisztázni kell bizonyos fogalmakat. Ezért indítottuk el a „Régi új retorika”-programot az ELTE-n, melynek összegzése lett az Osirisnél 2004-ben megjelent *Retorika* (szerzői: *Adamik Tamás*, *A. Jászó Anna* és *Aczél Petra*). Az érvelés visszakerült a helyére, s ez lényeges mind a retorikaelmélet, mind a gyakorlat szempontjából. A Régi új retorika-program két kötete is az érvelésről szól: *A klasszikus retorikai bizonyítás* (2002) és *A modern retorikai bizonyítás* (2003).

2. A szónoknak öt feladatot kell elvégeznie ahhoz, hogy beszédét megtarthassa, ezek az *inventio*, a *dispositio*, az *elocutio*, a *memoria* és a *pronuntiatio*. Az *inventio*

(invenció) a bizonyítékok és az anyag feltalálása, pontosabban a fellelése, mivel a bizonyítékok és az anyag megvan, nem feltalálni, hanem megkeresni kell őket. Az invenciót sokan az anyaggyűjtésre korlátozzák, pedig a bizonyítást is előre meg kell fontolni, éppen ezért sok retorikában az invenció tartalmazza a bizonyítás tárgyalását (Corbett–Connors, 1965, 1999; Szeberényi, 1849; Névy, 1878; Riedl, 1888; Négyesy, 1901).¹⁸ Kimondatlanul ezt tette Arisztotelész is.

Retorikán belüli és retorikán kívüli bizonyítékok vannak. A retorikán belüli bizonyítékokat a szónok találja fel, a szónok érvelő képességétől függenek. A retorikán kívüli bizonyítékok – ahogy nevük is mondja – külső forrásokból származó érvek, külső bizonyítékok: tekintélyek, tanúvallomások, statisztikák, maximák, törvények és a precedens.¹⁹ Arisztotelész ezt mondja: „Rétorikán kívülieknek nevezem mindazokat, amelyeket nem mi gondoltunk ki, hanem már korábban is léteztek: a tanúk, a kínzással kicsikart vallomások, a dokumentumok stb. A rétorikán belüliek azok, amelyeket a módszer szolgáltat, és amelyeket mi hozunk létre. Az előbbieket csak alkalmaznunk kell, az utóbbiakat viszont meg kell találnunk.”²⁰

„A beszéd által nyújtott bizonyítéknak három fajtája létezik: az első a szónok jellemében van, a második a hallgatóságra tett hatásban, a harmadik pedig magában a beszédben, amely bizonyít, vagy úgy látszik, hogy bizonyít.”²¹ A retorikán belüli bizonyítékok tehát logikaiak (*logosz*), etikaiak (*éthosz*) és lélektaniak (*pathosz*); az *Ilíásznak* fentebb idézett hat beszéde a logikai, az etikai és az érzelmi érvelés példája – *Odüsszeusz* logikai, *Phoinix* etikai és *Aiasz* érzelmi érveléséről van szó, és *Akhilleusz*nak háromféle reakciójáról, vagyis három válaszbeszédéről.

A bizonyítás lényegi eszköze az *enthüméma* – melyet retorikai szillogizmusnak nevezünk –, melynek van egy meghatározott logikája, ez a logika hatja át az etikai és a lélektani érvelést is (a megindítást). Ez a logika érvényesül az érvforrások felhasználásában is. Ennek a tételnek a bizonyítása a feladatunk (az érvforrásokot ebben a tanulmányban nem tárgyaljuk, igen hosszú volna).

3. Az *enthüméma* fogalma. Arisztotelész meghatározása szerint „a retorika olyan képesség, amely minden egyes tárgyban feltárja a meggyőzés lehetőségeit.”²² A magunk részéről különbséget teszünk a *meggyőzés* és a *rábeszélés* között. A szakirodalom és a fordítások szinonimaként kezelik ezeket a fogalmakat, szerintünk pedig nem szinonimák. A meggyőzés becsületes eljárás, észérvekkel és megindítással operál; a rábeszélés manipuláció, becsapás, ahogyan azt Szókratész kifejti *Platón Phaidrosz* című dialógusában, s ahogyan a mai szociálpszichológia is megkülönbözteti, a meggyőzéssel szemben befolyásolásról beszél.²³

A következtetésnek két útja van, az indukció és a dedukció, ez utóbbinak eszköze a szillogizmus. „Világos tehát, hogy a retorika módszertana a bizonyításokkal foglalkozik, a bizonyítás pedig egyfajta igazolás (mert többnyire azt hisszük el, amit igazolva látunk). A retorikai igazolás az *enthüméma* [és ez – röviden szólva

– a legfőbb bizonyítási eljárás]. Az enthüméma a szillogizmus egyik fajtája; minden szillogizmust a dialektika vizsgál, vagy az egész dialektika, vagy annak egy része. Ebből világosan következik, hogy az lesz leginkább jártas az enthümémákban, aki leginkább képes felfogni, miből és hogyan jön létre egy szillogizmus, ha hozzáveszi, hogy mire vonatkozik az enthüméma, és miben különbözik a logikai szillogizmusoktól, ugyanis a valóságot és a valószínűt ugyanaz a képesség ragadja meg. Egyébként az emberek természetüktől fogva képesek az igazság felismerésére, s többnyire el is találják az igazságot. Ezért a jártasság a valószínű felismerésében olyan emberben van meg, aki jártas a valóság felismerésében.”²⁴ A szillogizmushoz viszonyul az enthüméma, a szillogizmus a kétségbevonhatatlan igazságra, a szükségszerűre épül, az enthüméma a valószínűre. Az igaz és a valószínű tehát úgy viszonyul egymáshoz, mint a szillogizmus az enthümémához. A modell: $I \rightarrow V$, azaz $Igazság \rightarrow Valószínűség$.

Az indukció a retorikában a példa, a szillogizmus a retorikában az enthüméma, ezenkívül nincs más, mondja *Arisztotelész*, s tulajdonképpen ezt a kijelentését kell megértenünk. A szóban forgó idézet a következő: „Az enthümémát rétorikai szillogizmusnak nevezem, a példát pedig rétorikai indukciónak. Mindenki bizonyítással érvel úgy, hogy vagy példát alkalmaz, vagy enthümémát; e kettőn kívül nincs más.”²⁵ Vagyis az $I \rightarrow V$ modell a bizonyítás minden területén érvényesül (az indukció és a példa viszonyát most nem elemezzük), a „nincs más” arisztotelészi kijelentést kell értelmezni.

Arisztotelész Retorikájának legelején magyarázza az enthümémát, s ennek megvan a nyomós oka: a retorikai bizonyítás minden területét átható elvről van szó. Az enthümémának két meghatározása van.

Az egyik szerint az enthüméma csonka szillogizmus: vagy a nagyobb premiszsa, vagy a kisebb premissza hiányzik, vagy a konklúzió. Kimarad egy része, s ezt a részt a hallgatóság – valószínűen helyesen – hozzágondolja. Például, szillogizmus: *Mindazt, ami igazságtalan, el kell törölni. | A rabszolgaság igazságtalan. || Tehát a rabszolgaságot el kell törölni.* Ebből valamelyik premissza elhagyásával lesz enthüméma: *A rabszolgaság igazságtalan. || Tehát a rabszolgaságot el kell törölni.* Vagy: *Mindazt, ami igazságtalan, el kell törölni. || Tehát a rabszolgaságot el kell törölni.* (Góbi példája, *William Pitt* angol miniszterelnök beszédéből²⁶). Elmaradhat a konklúzió is (ezt *Barthes* is mondja²⁷): *Mindazt, ami igazságtalan, el kell törölni. | A rabszolgaság igazságtalan.* A hiányzó állítást a hallgatóság magában megfogalmazza, innen van az enthüméma hatása: bekapcsolja az embereket a szónokkal való közös gondolkodásba. A törölt állítás „az elmében/a lélekben benne lévő”, azaz „enthümo”; az egész struktúra tökéletes az elmében, csak nyelvi kifejezése hiányos. Erre mondta az egyik legnagyobb magyar egyházi szónok és retorikus, *Ravasz László*, hogy a szónoki beszéd logikai dráma, de olyan dráma, mely a hallgatóság lelkében megy végbe: „[a szónok] éppen azért, hogy teremthessen, szükség, hogy

bevonja a drámába e második személyt, titokzatos és roppant társát, a hallgatóságot.”²⁸ Természetesen, a gondolatbeli kiegészítésben mindig van bizonytalansági tényező, így az egész következtetés inkább valószínű, mint szükségszerű.

Az enthüméma csonka szillogizmusként való felfogása megvan *Arisztotelésznél*: „Az enthümémának kevés állításból kell állnia, gyakran kevesebből, mint az első szillogizmus, mert ha valamelyik közülük ismeretes, nem kell megemlíteni, a hallgató maga hozzát teszi. Például ha azt akarjuk kifejezni, hogy *Dórieusz* olyan versenyben győzött, amelyben a díj koszorú volt, elég azt mondani, hogy az olimpián győzött. Nem kell hozzátenni, hogy az olimpiai játékok díja koszorú, hiszen ezt mindenki tudja.”²⁹ Nem igaz tehát, hogy *Quintilianus* óta az a felfogás, hogy az enthümémát kiképzésének elliptikus jellege határozza meg. *Roland Barthes*-nál olvasható ez az elhamarkodott állítás. A *Thomas Sloane*-féle retorikai enciklopédia helyesen állapítja meg, hogy az enthüméma csonka szillogizmusként való meghatározása már *Arisztotelésznél* is megtalálható.³⁰

A másik meghatározás szerint az enthüméma valószínűsége alapuló szillogizmus. Tehát „úgy lehet meghatározni, ’mint szillogizmust, amelyet valószínű okokból, (biztos vagy bizonytalan) jelekből és példákból vonunk le’. Az enthüméma tehát valószínű premisszákból következtet, és bizonyos esetekben nélkülözi a formális érvényességet, s ebben határozottan különbözik a logikai szillogizmustól.”³¹ A kétségbevonhatatlanul igaz szillogizmus mindnyájunk által ismert példája a következő: *Minden ember halandó. | Szókratész ember. || Szókratész halandó.* Az enthüméma egészen más: *Minden athéni szeret érvelni. | Szókratész athéni. || Szókratész szeret érvelni.* Ez az enthüméma szerkezetét tekintve ugyanaz, mint az előtte lévő szillogizmus. A különbség a nagyobb premissza bizonyossági fokában van. A szillogizmus nagyobb premisszája kétségbevonhatatlan igazságot tartalmaz, következésképpen konklúziója is mindig igaz; az enthüméma nagyobb premisszája csak valószínű, mert lehet olyan athéni, aki nem szeret érvelni, következésképpen konklúziója csak valószínű, igaz lehet, de nem szükségszerűen az. Éppen ezért teljesen elfogadható, ha az enthüméma gnómából – az emberek által elfogadott bölcsességből – indul ki (tulajdonképpen erre épültek a *chria*-gyakorlatok³²).

Az enthüméma tehát retorikai szillogizmus, kvázi szillogizmus vagy pseudo szillogizmus. A hallgatóság figyelembe vétele miatt van rá szükség: egyrészt nincsen idő hosszú és részletes logikai levezetésekre, másrészt ezeket a hallgatóság nem értené, harmadrészt a hallgatóságot be kell kapcsolni a gondolkodásba, s ez úgy érhető el, hogy valószínű, a közfelfogás által sugallt tételekből indulunk ki, s ez a közfelfogásra való alapozás csak erősödik a kihagyások révén. Nem arról van szó, hogy a hallgatóság műveletlen, nem „rájátszás a műveletlen emberek közegeben könnyedén kezelt közösségi okoskodásra”³³. A természetes, mindennapi gondolkodás felismeréséről van szó, ezt fényesen bizonyítja a dialógusok kiegészítése, amit az etnometodológiai kísérletekben végeznek.³⁴

Felállíthatjuk tehát a modellt, mely azt mondja, hogy a szillogizmus igazságához viszonyítva az enthüméma valószínű, s erre a valószínűsége a cél kényszeríti a szónokot, a cél pedig a hallgatóság bekapcsolása a közös gondolkodásba, s ezáltal meggyőzése. Képletben kifejezve:

I→V
CÉL

„Az enthüméma tehát sem formailag, sem tartalmilag nem olyan szigorú, mint a szillogizmus, de ugyanolyan rendszeres. (...) Arisztotelész (...) mind az enthümémát, mind a példát logikusnak tekinti, mert afféle gyakorlati logika érvényesül bennük, amely képes meggyőzni az átlagembert”³⁵. Ezt a tételt értelmezve, fejtegetve nevezik gyakorlati érvelésnek a retorikai érvelést a 20. század második felének nagy retorikusai, *Toulmin* és *Perelman*, sőt erőteljesen hangsúlyozzák, hogy a hallgatóság figyelmen kívül hagyása érvelési hiba.

A továbbiakban azt bizonyítjuk, hogy ez a képlet – vagyis az enthüméma logikája – érvényesül az érvelés többi tartományában, a „nincs más” állítás belátása a cél.

4. Ugyanez a logika érvényesül az etikai és a lélektani meggyőzésben, az *ethosban* és a *pathosban*, vagy ahogyan régi retorikusaink írták: a megindításban. Gyakran szembeállítják ugyanis a példa és az enthüméma által nyújtott logikai bizonyítékokat a szónok jellemével, mint bizonyítékkal, és szembeállítják a pathosszal, vagyis azzal, hogy a szónok milyen érzelmeket tud kiváltani a hallgatóban. Sok retorikában a meggyőzéstől elkülönítve szerepel a megindítás, legalábbis úgy mutatják be, mint a meggyőzéstől független tartományt, pedig egységről van szó. *Arisztotelész* hosszasan foglalkozik az érzelmekkel és a jellemeikkel.³⁶ „Kérdés mármost, hogy Arisztotelész akarta-e ezt a szembeállítást, azaz kizárta-e az enthümémát az *éthoszból* és a *pathoszból*. (...) Ha tehát a logikai bizonyítékok (a példa és az enthüméma), továbbá a szónok jelleme által nyújtott bizonyíték (az *éthosz*) és a szónok ébresztette érzelmek (a *pathosz*) egységet alkotnak, akkor Arisztotelész Rétorikájának struktúrája is logikussá válik”³⁷. A *Rétorika* egységét két ténnyel is tudjuk bizonyítani. Az egyik bizonyítékra *Adamik* hívja fel a figyelmet: azok a premisszák, melyeket a szónok az enthümémákhoz használ, közhegyek vagy olyan speciális érvek, melyek az etika és a politika, az erények és a hibák, az érzelmek és a jelleme területről származnak; a hallgatóság vélekedését, hitét képviselik. *Arisztotelész* először az enthümémát mint a bizonyítás fő eszközét mutatja be, utána felsorolja azokat a toposzokat, ahonnan az enthümémák alkothatók, végül pedig részletesen leírja az enthümémák különböző fajtáit. Így biztosítva van a logosz, az *éthosz* és a *pathosz* egysége. A másik bizonyítékot *Barthes* fogalmazza meg: *Arisztotelész* „felismerte a pszichológiai retorikát; ám mivel továbbra is egy tekhnétől tette függővé, az övé 'kivetített' pszichológia: a pszicho-

lógia, miként képzelik, nem „az, ami a fejben van”, hanem amiről a közönség azt hiszi, hogy a másik fejében benne van. Ez egy endoxon, „valószerűségi” pszichológia, szemben a „valódi” pszichológiával, ahogy az enthüméma szemben áll a „valódi” (bemutató) szillogizmussal. *Arisztotelész* előtt a tekhnográfusok már javasolták az olyan pszichikai állapotok számbavételét, mint a száanalom; de *Arisztotelész* fedezte fel a szenvedélyek gondos osztályozását, nemcsak aszerint, hogy melyek ezek, de aszerint is, hogy melyeknek hiszik őket: nem tudományosan írta le őket, hanem ahhoz keresett érveket, hogy miként hasznosíthatók a szenvedélyek a közönség eszméinek függvényében. A szenvedélyek kifejezetten premisszák, helyek: *Arisztotelész* „pszichológiai retorikája az eikosz, a valószerű szenvedély leírása”³⁸. Ez az álláspont nyelviileg is megfogható, mindig a „fogadjuk el, hogy” fordulattal vezeti be az egyes érzelmek leírását, például: „Fogadjuk el, hogy a harag fájdalomtól kísért törekvés egy nyilvánvaló bosszúra egy nyilvánvaló semmibe vételért”. Hasonlóképpen írja le a jellemeket, a fiatalok és az öregek, a gazdagok és a hatalmasok jellemét, például: „Azt a jellemet, amely a gazdagsággal jár együtt, mindenki világosan láthatja”. (Az érzelmeket mindig ellentéteikkel együtt, tehát oppozíciókban mutatja be.)³⁹

A pathosz és az éthosz vonatkozásában is megállapíthatjuk, hogy érvényes az I→V modell.

Az éthosz, a szónok jelleme, és a jelleméből származó hatást minden időben fontosnak tekintették. Alljon itt néhány kiragadott példa.

Az etikai érvelés – az éthosz – mindenképpen kapcsolatban van a lélektani érveléssel (*Barthes* nem véletlenül vonta össze ezt a két tartományt), mivel itt is az erkölcsről alkotott közfelfogás hat; régi retorikusaink a megindítás terminust használták egységesen az ethosra és a pathosra.

Arisztotelész azt mondja, hogy a retorikán belüli bizonyítékok egy része a szónok jellemében van, a jó szónokot erény, bölcsesség és jóakarát jellemzi. *Platón* a *Phaidrosz* című dialógusában a következő szavakat adja *Szókratész* szájába: „Ha most már egy szónok, akinek fogalma sincs a jóról és a rosszról, kezébe kerít egy várost, amely ugyanilyen színvonalon áll, és azt próbálja meggyőzni, nem holmi szamarat dicsérve ló gyanánt, hanem a rosszat jó gyanánt, és minthogy tanulmányozta a tömeg nézeteit, rá is veszi, hogy rosszat tegyen jó gyanánt – mit gondolsz, milyen termést hoz a rétorika ilyen vetés után?” Már kezdetektől fogva felmerült a retorikával kapcsolatban az az aggály, hogy a rosszra is fel lehet használni, ezeket az aggályokat *Platón* és *Szókratész* is megfogalmazta. Nem a retorikát magát vetették el, hanem a szó hatalmával való visszaélést.⁴⁰

Quintilianus Szónoklattanának utolsó, 12. könyvét szenteli az etikai problémának, s kimondja, hogy a szónok csak „vir bonus dicendi peritus”, becsületes, beszédben jártas férfi lehet (eredetileg *Cato* mondása). Hosszasan fejtegeti az éthosz kérdését: „Semmi sem annyira megszállott, annyira sokarcú, annyira eltérő indu-

latoktól megkínzott és zaklatott, mint a romlott lélek. Mert amikor áskálódik, a remény, a gond és a kínlódás emészti, amikor pedig már elkövette a bűnt, a nyugtalanság, a bűnbánat és a várható büntetések gyötrik. Hogyan jut hely közöttük a tudománynak, vagy bármiféle más, hasznos művészetnek?” Bármily jól beszél is egy ember, ha erkölcstelen, *Quintilianus* megtagadja tőle a szónok nevet. „Hiszen könnyebben meggyőz másokat az, aki előbb önmagát győzte meg.”⁴¹

A hazai szakirodalomban is tárgyalják az éthosz kérdését. *Zichy Antal* A szónoklatról című előadásában (1868) azt mondja, hogy számára nem fontos a költő vagy a zeneköltő személyisége, ám „Nem ily viszonyban állok a szónokhoz, kinek kezébe magam és családom jóléte, hazám jelen és jövő boldogsága van talán letéve. Joggal kérjük, nemcsak azt, hogy mit mond? – hanem azt is, hogy ki mondja?” *Babits* ezt írja fogarasi diákjainak Irodalmi nevelés című esszéjében (1909): „De a szó hatalma azóta sem csökkent (ti. az ókori szónokok óta), mert a szóval a gondolat harcolt, s van-e hatalmasabb a gondolatnál? De jegyezd meg: csak a jó gondolat harcolhat jó szóval. Be tud-e bizonyítani valamit, ami nem igaz? Csak gyengeelméjűeknek. Rá tudsz-e bírni valamire, ami nem helyes? Csak gyenge jelleműeket. Az igazi szónok nem gyengeelméjű, nem gyengejellemű hallgatókra számít. Nagy szónok nem lehet hamis ügy szónoka: tudatosan soha.”⁴² A viharos 20. században is felmerült a szónok és az éthosz viszonyának problémája, az egyik irányzatnak a középponti kérdése: a retorika mint etikai érték. *Richard M. Weaver* *The Ethics of Rhetoric* című művében azt fejtegeti, hogy a retorikát csak az igazság kiderítésére szabad használni, s le kell leplezni a manipulációt.⁴³

Megjegyezzük – a kifejtés hosszadalmas volna –, hogy az enthüméma logikája az általános érvforrásokban is érvényesül. Az érvforrások toposzok vagy helyek, ahonnan érveket vehetünk. Az érvforrás úgy viszonyul az érvhez, mint a jel a jelzéshez (a jelzés a működésben lévő jel, a jel felhasználása); az érvforrás – mint a szó mondja – érv lesz, ha felhasználjuk.⁴⁴

Az általános érvforrások a definíció, az összehasonlítás, a viszonyok és a körülmények (*Corbett–Connors*-féle retorika alapján,⁴⁵ ez a csoportosítás – úgy tűnik – *Arisztotelész* 28 érvforrása alapján történt⁴⁶). A speciális érvforrások közösségiek és egyéniek lehetnek. Közösségi érvforrások például azok a helyek, melyeket *Arisztotelész* a beszédajtáknál sorol fel, például a tanácsadó beszédnél a hasznos és a káros kategóriája, „öt olyan fődolog van, amiről mindenki tanácskozik, és amiről a tanácsadó szónokok is beszélnek: a pénzügy, a háború és a béke, az ország védelme, a behozatal és a kivitel, a törvényhozás”⁴⁷; de az egyén vonatkozásában érvet lehet meríteni életkorából, neméből stb.⁴⁸

Az általános érvforrások többféle csoportosítása olvasható a magyar retorikákban, *Névy Lászlónál*⁴⁹ például: az értelmezés, nem és faj, az egész és részei, ok és okozat, a megelőző és a következő, körülmények, hasonló és hasonlatlan, egyező és nem egyező, az ellentétek, egyéb tárgyi közhelyek (a lehetséges és a lehetetlen stb.).

Az általános érvoorások (*common topics*) áttekinthető rendszere olvasható a Corbett–Connors-féle retorikában: a) a definíció (a genus, a felosztás és az osztályozás); b) az összehasonlítás (hasonlóság, különbség, fokozat); c) a viszonyok (ok-okozat, előzmény és következmény, ellentétek, ellentmondások); d) a körülmények (a lehetséges és a lehetetlen, a múlt- és a jövőbeli tények). A Corbett–Connors-féle retorika csoportosítása jónak tűnik, a részletek tárgyalása rámutat a logikai és a retorikai lehetőségek különbségére. Számos részletet alaposan tárgyal Bencze Lóránt is, tulajdonképpen az ő részletezése jól kiegészíti a Corbett–Connors-féle csoportosítást.⁵⁰ Az új mozzanat az, hogy belássuk: az általános érvoorásokra is érvényes az I→V modell, vagyis a szigorúan logikai megoldással szemben áll a retorika lazább, kvázi logikai megoldása. A retorikai megoldás – Szvorényi megfogalmazásában – szabadabb, teljesebb és ékeesebb; kérdés, hogy mit értsünk ezen?⁵¹ Itt azonban meg kell állnunk, mivel a kifejtés hosszadalmas volna (az érvelés tömör összegezése olvasható *A magyar nyelv könyve* hetedik, bővített és átdolgozott kiadásában).

Befejezésül ismétljük meg tételünket: a retorika lelke az érvelés, mégpedig a gyakorlati érvelés. A retorika egészét áthatja az enthüméma logikája, egy valószínűségi logika, melyet az I→V képlettel modellálhatunk. Fontos volna tanítani a retorikát, mert ismerete eligazít nemcsak a mindennapi életben, hanem a szövegek értelmezésében is, sőt segíti a tanulást és a tankönyvi szövegek megértését (feltéve, ha gondosan vannak megírva).

A retorika tanítása erős az angolszász országokban, s mivel a retorikai ismereteket hasznosítják a szövegalkotásban és a szövegértésben, s mivel az olvasástezteszteket angolszász tesztekéből veszik át, igencsak hasznos volna, ha retorikai ismeretek birtokában oldanák meg a magyar gyerekek a tesztek feladatait.

JEGYZETEK:

¹ Corbett, Edward P. J. – Connors, Robert J.: *Classical Rhetoric for the Modern Student*, Fourth edition, Oxford University Press, New York, Oxford, 1999. A továbbiakban Corbett–Connors-féle retorika megjelöléssel utalok rá. Vö. Adamik Tamás – A. Jászó Anna – Aczél Petra: *Retorika*, Osiris, 2004. A továbbiakban csak *Retorika*, 2004 megjelöléssel említem. Mortimer Adler könyvének ismertetése olvasható a *Retorikában*, 485–490. o.

² Babits Irodalmi nevelés című tanulmányát teljes terjedelmében közli a *Retorika*, 2004 szövegyűjteménye, 574–583. o.

³ Adamik Tamás: *A szöveg értelmezése*, 1998, in: Havas László (szerk.): *Bevezetés az okortudományba*, 1. kötet, KLTE BTK, Debrecen, 1998, 38. o.

⁴ *33 téma a szövegértő olvasás fejlesztésére* című könyvem (Holnap Kiadó, 2004) alcíme nem véletlenül a következő: *Az esszéírás tanításával*.

⁵ Barthes, Roland: *A régi retorika*, Jelenkor, Pécs, 1997, 73. o.

- ⁶ Perelman, Chaim – Olbrechts-Tyteca, L.: *La nouvelle rhétorique. Traité de l'argumentation*, Paris, 1958.
Perelman, Chaim: *The Realm of Rhetoric*, University of Notre Dame Press, Notre Dame, London, 1982.
Toulmin, Stephen E.: *The Uses of Argument*, Cambridge University Press, Cambridge, 1958.
Corbett, Edward P. J. – Connors, Robert J.: *Classical Rhetoric for the Modern Student*, Oxford University Press, New York, Oxford, 1999.
Lanham, Richards A.: *A Handlist of Rhetorical Terms*, University of California Press, Berkeley etc., 1991.
Robrieux, Jean-Jacques: *Rhétorique et argumentation*, Nathan, Paris, 2000.
Plett, Heinrich F.: *Systematische Rhetorik*, W. Fink, München, 2000.
Ueding, Gert (szerk.): *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 1996.
Sloane, Thomas (szerk.): *Encyclopedia of Rhetoric*, Oxford University Press, Oxford etc., 2001.
- ⁷ Whately, Richard: *Rhetoric*, Tenth edition, revised, London, 1872.
- ⁸ *Világirodalmi Lexikon*, 11. kötet; majd *Retorika*, 2004, 140–149. o.
- ⁹ Barthes, Roland: *i.m.*, 69. o.
- ¹⁰ *Retorika*, 2004, 149–150. o.
- ¹¹ Barthes, Roland: *i.m.*, 73. o.; *Retorika*, 2004; az *Iliász* 9. énekében lévő hat beszéd idézése általános a retorikákban, a Corbett–Connors-féle retorika hosszasan elemzi ezt a híres jelenetet bevezetésében, egyetemi retorikai előadásaimat is ezzel szoktam indítani (hasznos kezdés, mert a hallgatók ismerik a Trója-filmet, az *Iliászt* manapság nem olvassák, nem is nagyon tanítják).
- ¹² Barthes, Roland: *i.m.*, 80. o.
- ¹³ Arisztotelész: *Rétorika*, Telosz, 1999, 12–17. o. (Fordította és a bevezetést írta Adamik Tamás.) A továbbiakban: Ariszt.
- ¹⁴ Ramus, Peter (Pierre de la Ramée, 1515–1572) a bizonyítást és a szerkesztést a dialektikában helyezte el, a retorika feladatának a stílust és az előadásmódot tartotta, a stílust pedig a szóképekre és az alakzatokra korlátozta, vö. Lanham, Richard A.: *A Handlist of Rhetorical Terms*, Second edition, 1991, 133. o. A logika és a retorika viszonya nagyon bonyolult. A legelterjedtebb felfogás szerint a retorika a mindennapi kommunikáció, a logika a tudományos kommunikáció. Éppen ezért a retorikát gyakran egy nyitott tenyérhez, a logikát egy összeszorított ökölhöz hasonlították. A logika és retorika közötti súlyponteltolódás többször is megfigyelhető a retorika története folyamán – Arisztotelész is szóvá teszi –, nálunk az 1930-as évektől figyelhető meg az érvelés háttérbe szorulása.
- ¹⁵ A. Jászó Anna: *Magyar retorikatörténet*, in: *Retorika*, 2004, 153–250. o.
- ¹⁶ Cornificius: *A C. Herenniusnak ajánlott retorika*, Magyar Könyvklub, 1987. (Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Adamik Tamás.)

- ¹⁷ Wacha Imre: *Szónoklatelemzések tapasztalatairól*, in: Aczél Petra – A. Jászó Anna (szerk.): *A klasszikus retorikai bizonyítás*, Trezor, 2002, 71–82. o.
- ¹⁸ Szeberényi Lajos: *Politikai szónoklat-tan*, 1849; Névay László: *Rhetorika. A prózai műfajok elmélete*, 1878; Riedl Frigyes: *Rhetorika és retorikai olvasókönyv*, 1888; Négyesy László: *Rhetorika. Prózai olvasmányok. Elmélet*, 1901.
- ¹⁹ Corbett–Connors: *i.m.* (1999), 112–120. o. A retorikán kívüli bizonyítékokat a különféle retorikák különféle csoportosításban adják meg. A Corbett–Connors-féle logikusnak és korszerűnek tűnik, ezért ezt használom. Egyébként a statisztikák fontosságára már 19. századi magyar retorikusok is felhívták a figyelmet.
- ²⁰ Ariszt.: *i.m.*, I/2. 1355b
- ²¹ Ariszt.: *i.m.*, I/2. 1356a
- ²² Ariszt.: *i.m.*, I/2. 1355b
- ²³ Szabó István: *Bevezetés a szociálpszichológiába*, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1998; Cialdini, Robert: *A befolyásolás lélektana*, Corvinus, 1999.
- ²⁴ Ariszt.: *i.m.*, I/1. 1355a
- ²⁵ Ariszt.: *i.m.*, I/2. 1356b
- ²⁶ Góbi Imre: *Retorika*, 1888.
- ²⁷ Barthes, Roland: *i.m.*, 126. o.
- ²⁸ Ravasz László: *A beszéd mint műalkotás*, in: *Retorika*, 2004, 588–589. o.
- ²⁹ Ariszt.: *i.m.*, I/2. 1357a
- ³⁰ Barthes, Roland: *i.m.*, 126. o.; Sloane, Thomas (szerk.): *Encyclopedia of Rhetoric*, 2001, 249. o.
- ³¹ *Retorika*, 2004, 60. o.
- ³² A chria olyan bölcs mondás, melynek ismerjük a szerzőjét, tulajdonképpen szállóige. A retorikai gyakorlatokon ilyen bölcs mondásra kellett a tanítványoknak beszédet szerkeszteniük. Ezek a retorikai gyakorlatok a 19. században is éltek, Kossuth is ilyeneken edződött. Az Országos Kossuth Lajos Szónokversenyen is ez a gyakorlat él tovább, a versenyzőknek ugyanis egy híres mondást kell kifejtetniük. Vö. Bolonyai Gábor: *Antik szónoki gyakorlatok*, Typotex, 2001.
- ³³ Barthes, Roland: *i.m.*, 125. o.
- ³⁴ Wardaugh, Ronald: *Szociolingvisztika*, 226–231. o. Az etnometodológusok azt vizsgálják, hogyan használják az emberek egymás közti kapcsolataikban a nyelvet; hogyan alkalmazzák azt, amit köznapi tudásnak és gyakorlati okoskodásnak neveznek.
- ³⁵ *Retorika*, 2004, 67–68. o. Az I→V modell nem mond ellent annak a tételnek, hogy a retorikának az igazságot kell közvetítenie. Szokratész a következő magyarázatot adja: „megállapítottuk, hogy a valószínű éppen az igazhoz való hasonlósága miatt talál hitelre a tömeg előtt; ami pedig a hasonlóságokat illeti, épp az imént tárgyaltuk meg, hogy az, aki az igazságot ismeri, mindenütt képes a hasonlóságot fellelni.” Platón: *Phaidrosz*, in: *Platón összes művei*, Európa, 1984, 795. o.
- ³⁶ Ariszt.: *i.m.*, I/2. 12–17. o.

- ³⁷ *Retorika*, 2004, 65. o.
- ³⁸ Barthes, Roland: *i.m.*, 144–145. o.
- ³⁹ Ariszt.: *i.m.*, II/1. 1378a, II/3. 1380b, II/4. 1382a, II/14. 1390b
- ⁴⁰ Platón: *Phaidrosz*, 765–766. o.
- ⁴¹ Quintilianus, Marcus Fabius: *Szónoklattan*. (Kéziratban lévő új fordítás)
- ⁴² Zichy Antal: *A szónokról*; Babits Mihály: *Irodalmi nevelés*. Közli: *Retorika*, 2004, 565–574. o.
- ⁴³ *Retorika*, 2004, 145. o.
- ⁴⁴ A retorikai szakirodalom általános és speciális érvforrásokat (toposzokat vagy helyeket, topoi, loci) különböztet meg. A speciális érvforrásokhoz tartoznak a beszédfajták sajátos érvforrásai.
- ⁴⁵ Corbett–Connors: *i.m.* (1999), 87–120. o.
- ⁴⁶ Ariszt.: *i.m.*, II/23. 1397a–1401a
- ⁴⁷ Ariszt.: *i.m.*, I/4. 1359b
- ⁴⁸ *Retorika*, 2004, 352. o.
- ⁴⁹ Névy László: *Retorika*, 1878, 39–51. o.
- ⁵⁰ Aczél Petra – Bencze Lóránt: *Mikor, miért, kinek, hogyan? Hatékonyság a nyelvi kommunikációban*, Corvinus, 2001, 167–176. o.
- ⁵¹ Szvorényi József: *Ékesszólástan*, 3. kiadás, 1858, 142. o.

